

ҒТАХР
11.15.85
11.15.87

Слямжар Ахметжаров¹, Жанар Санхаева²
*^{1,2} Қазақстан Республикасы Президенті
жанындағы Қазақстан стратегиялық
зерттеулер институтының аға ғылыми қызметкерлері
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)*

БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕІ

Аңдатпа. Сайлау рәсіміне қоғамдық мониторинг жүргізу әлемнің көптеген елдерінде нормативтік-құқықтық актілермен бекітілген. Осы жұмыста демократия дамыған елдерде, сондай-ақ ТМД жекелеген елдерінде бақылаушылардың қызметін реттейтін заңнамалық негіздер қарастырылған. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, негізгі айырмашылық жеке тұлғалардың бақылау процесіне қатысу мүмкіндігінің болуы немесе болмауы, сондай-ақ бақылау процесін реттеу тәсілдері болып табылады.

Түйін сөздер: бақылау, сайлау, сайлау процесі, электоралдық белсенділік

Слямжар Ахметжаров, Жанар Санхаева **ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАБЛЮДАТЕЛЕЙ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ**

Аннотация. Общественный мониторинг избирательной процедуры закреплен нормативно-правовыми актами во многих странах мира. В данной работе рассмотрены законодательные основы, регулирующие деятельность наблюдателей в странах с развитой демократией, а также отдельных странах СНГ. Как показывает сравнительный анализ, ключевыми различиями является наличие или отсутствие возможности участия индивидуальных лиц в процессе наблюдения, а также способы регламентирования процесса наблюдения.

Ключевые слова: наблюдение, выборы, избирательный процесс, электоральная активность

Slyamzhar Akhmetzharov, Zhanar Sankhayeva
LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES
OF OBSERVERS: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. Public monitoring of the electoral procedure is enshrined in regulatory legal acts in many countries of the world. This paper examines the legal framework governing the activities of observers in countries with developed democracies, as well as in individual CIS countries. As the comparative analysis shows, the key differences are the presence or absence of the possibility of participation of individuals in the observation process, as well as the ways of regulating the observation process.

Key words: *observation, elections, electoral process, electoral activity*

Кіріспе

Сайлау процесіне сенімнің негізгі факторы ретінде әлемнің көптеген елдерінде жұмыс істейтін бақылаушылар институты болып табылады. Бақылаушылардың басты рөлі - сайлауды ел қабылдаған демократиялық стандарттарға сәйкес өткізу тұрғысынан бағалау. Көбінесе сайлауды бақылау ұлттық заңнамамен реттеледі. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, әр түрлі елдерде бақылау процесі бақылаушылар қызметінің әртүрлі аспектілерін реттейді. Бақылаудың негізгі аспектілерін анықтау: аккредиттеу тәсілдерін, бақылаушыларды жіктеу және бақылаушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілеу маңызды. Өз кезегінде, бақылау процесін реттеудің халықаралық тәжірибесін қарастыру бақылаушылар институтын реттеудің жаңа нысандары мен форматтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері көбінесе бақылаушылардың қызметін және бақылаушылардың міндетін орындау барысында туындайтын қатынастарды салыстырмалы талдауды қамтиды. Мұндай тәсіл ерекше және ұқсас практикаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелеріне елдердің әр түрлі топтарындағы бақылау процесінің ортақ және ерекше белгілерінің сипаттамасы кіреді.

Осылайша, жеке тұлғалардың өздігінен қатысу мүмкіндігі Батыс Еуропа елдері мен АҚШ-қа тән, алайда олардың қызметінде осы процесті реттеудің кейбір заңнамалық ерекшеліктері негізге алынған.

АҚШ. Америка сайлау процестерін әкімшілендірудің орталық-сыздандырылмаған жүйесімен сипатталады [1]. Конституция және

Федералдық заңнама ең төмен стандарттарды көздейді, алайда олардың іске асырылуы мен егжей-тегжейі жекелеген штаттардың құқықтық базаларымен реттеледі. АҚШ-тасайлауды басқару негізінен округтер деңгейінде болады. Нәтижесінде, бақылаушылардың қызметін реттейтін нормативтер 50 штат аясында ерекшеленеді. Осыған қарамастан, штаттардың бақылаушылардың жұмысын реттейтін заңнамалық ережелерінде келесі ортақ аспектілерді атап көрсетуге болады:

Бақылаушылардың санаты. Негізінен, АҚШ-тың нормативтік актілері сайлауларда бақылаушыларды бес түрге бөледі. Шетелдік миссия мүшелерінен басқа бақылаушылар АҚШ азаматтары болуы тиіс.

Партиялық бақылаушылар – әдетте, бұл дауыс беру күн тәртібін жақтап немесе қарсы дауыс беретін саяси партиялардың, кандидаттардың немесе топтардың мүддесі білдіретін бақылаушылар. Партиялық бақылаушылар, әдетте олардың партиясының немесе топтарының мүддесіне зиян келтіретін іс-әрекеттерді қадағалайды.

Партиялық бақылаушының басты мақсаты – оның партиясының сайлауда жеңіске жетуіне әділ мүмкіндік болуын қамтамасыз ету. Сауалнаманы бақылаушылар сайлау барысын мұқият қадағалап отырады және сайлаушылардың өз партияларына келуін бақылай алады. Сонымен қатар, олар бюллетеньдерді тексеріп, сайлау жабдықтарын тестілеуге, сондай-ақ дауыстарды санау рәсіміне қатыса алады. Алайда, олар билік пен партия шенеуніктеріне заң бұзушылықтар туралы хабарлаудан басқа, сайлау процесіне араласпауы керек.

Партиясыз бақылаушылар – бұл сайлау процесінің әділдігін қамтамасыз етуді және сайлаудың саяси нәтижесіне қарамастан, сайлауды өткізу сапасы мен есеп беруін арттыруды жақтайтын бақылаушылар. АҚШ-тың көптеген үкіметтік емес ұйымдары азаматтарға сайлауды тәуелсіз бақылау рәсімін үйретеді. Партиясыз бақылаушылар көбінесе сайлауды жақсарту бойынша шолулар мен ұсыныстармен ашық есептер шығарады. Партиясыз бақылаушылардың қызметі американдықтардың сайлау процестеріне деген сенімін нығайтуға бағытталған.

Халықаралық бақылаушылар. Халықаралық ұйымдар сайлау өткізілетін елдің азаматтары немесе резиденттері болып табылмайтын бақылаушылар топтарын орналастырады. Әдетте олар кәсіби әдіснаманы ұстанады және сайлауды демократиялық

сайлаудың халықаралық және ішкі стандарттары негізінде бағалайды. Халықаралық бақылаушылар сайлаудың саяси нәтижесіне қызығушылық танытпайды және сайлауды өткізуге сенімді және бейтарап баға беруге тырысады. 1990 жылдан бастап АҚШ Еуропадағы Қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ) Копенгаген құжатына сәйкес халықаралық бақылаушыларды шақыруға және оларға сайлауды байқауға рұқсат беруге міндеттеме алады.

Академиялық бақылаушылар – бұл жоғары оқу орындарымен үлестес тұлғалар. Әдетте, академиялық бақылаушылар өз зерттеушілері үшін деректер жинау мақсатында сайлауға мониторинг жүргізеді. Партиясыз бақылаушылар сияқты ғалымдар нақты күн тәртібін насихаттамайды және саяси нәтижелерге мүдделі емес.

Федералдық бақылаушылар. Федералдық заңдардың сақталуын қамтамасыз ету мақсатында АҚШ Әділет Департаменті федералдық бақылаушыларды тағайындайды. Федералдық бақылаушылар жіберілетін штаттарды Бас Прокурор анықтайды. Әділет Департаменті тағайындаған бақылаушылар дауыс беру процесі кезінде нәсілдік кемсітушілік, мүгедек сайлаушылар үшін учаскеге жеткіліксіз қолжетімділік және сайлаушылардың басқа құқықтарын бұзушылық мәселелерін қарастыруы мүмкін. Федералдық бақылаушылар бейтарап көзқарасты, мемлекеттік және жергілікті лауазымды тұлғалардың ынтымақтастығын сақтауға үйренеді.

Бақылаушыларды аккредиттеу. АҚШ-та аккредиттеу процесі жеткілікті бейресми сипатта болады [2]. Көптеген штаттар ресми құжаттамалық қолдау немесе бекітілген халықаралық бақылаушылар үшін сәйкестендіру ұсынбайды.

Сонымен бірге, штаттардың сайлау кодекстерінің шамамен 80%-ы партиялық бақылаушыларды тағайындау тәртібін реттейді. Осы процесс шеңберінде партия немесе кандидат белгілі бір уақыт аралығында (сайлауға дейін 15-45 күн бұрын) округтің лауазымды тұлғаларына бақылаушылардың тізімін береді. Бұл ретте, жергілікті билік бақылаушылар үшін арнайы даярлықтың болуын талап етпейді. Билік растағаннан кейін бақылаушылар сайлау учаскелеріне жіберіледі. Көптеген штаттарда партиясыз бақылаушылар үшін ресми аккредиттеу көзделмегенін атап өту керек. Жергілікті билік сайлау өткізу барысында партиясыз бақылаушылар үшін сайлау учаскелеріне қолжетімділікті жеке тәртіппен қамтамасыз етеді.

Бақылаушылардың электроралды процеске қолжетімділігі. Көптеген штатта бақылаушылар сайлау процесінің барлық циклын

қадағалау мүмкіндігіне ие болады. Атап айтқанда, бақылаушылар сайлау алдында дауыстарды есептеуге арналған әр түрлі құрылғыларды тестілеу, сайлау күні дауыс беру мониторингін жүзеге асыру, сондай-ақ сайлау күнінен кейін нәтижелерге аудит жүргізу рәсімдеріне жіберіледі.

ҰЛЫБРИТАНИЯ. Ұлыбританияның сайлау заңнамасы жеке және заңды тұлғаларды сайлауды байқаушы ретінде аккредиттеуді көздейді, сондай-ақ дауыс беру және дауыстарды санау рәсімін бақылау тәртібін реттейді [3]. Алайда, Заң сайлау алдындағы науқанды бақылау тәртібін, кандидаттарды ұсыну және тіркеу процестерін, сондай-ақ сайлау комиссиясының дайындық жұмыстарын реттемейді.

Ұлыбританияның сайлау комиссиясы сайлау өткізудің стандарттары мен басшылық қағидаттарын, оның ішінде бақылаушылардың қызметін реттеуге қатысты қағидаттарды әзірлеуге жауапты орталық орган болып табылады.

Бақылаушылар үшін жас шектеуі 16 жасты құрайды. 16 жастан асқан кез-келген адам сайлауды бақылау үшін өтініш бере алады.

Заңнамалық деңгейде сайлауды бақылаушылар екі түрге бөлінеді: жеке бақылаушылары және қоғамдық ұйымдар атаған бақылаушылар.

Бақылаушы болу үшін *жеке тұлғалар* әрі қарай аккредиттеуден өту үшін Сайлау комиссиясының платформасында онлайн сауалнаманы толтыруы керек.

Қоғамдық ұйымдар да қызмет түрін, қаржыландыру көздерін және басқа да параметрлерді белгілей отырып, сауалнаманы толтырады. Аккредиттеу алғаннан кейін қоғамдық ұйымдар сайлауға мониторинг жүргізу үшін тағайындалған тұлғалардың тізімін Сайлау комиссиясына хабарлама тәртібімен жібереді.

Бақылаушыларды тіркеудің келесі аспектілерін бөліп көрсету керек:

▶ Аккредиттеу алған қоғамдық ұйымдар бақылаушылардың шектеусіз санын тағайындауға құқылы.

▶ Жеке бақылаушылар мен қоғамдық ұйымдардың сауалнамалары 10 жұмыс күні ішінде қаралады.

▶ Сайлау комиссиясы 3 жылға дейінгі мерзімге аккредиттеу ұсынуға құқылы.

▶ Аккредиттелген тұлғалар мен ұйымдар бақылаушы мәртебесін растайтын сәйкестендіру куәліктерін алады.

▶ Бақылаушылардың жалпы тізілімі қолжетімді және Сайлау комиссиясының сайтында жарияланады.

Сайлауды бақылаудың маңызды шарты әлеуетті бақылаушылардың саяси бейтараптылығы мен әділдігі болып табылады. Сайлау комиссиясы әлеуетті бақылаушылардың әділеттілігіне қатысты бірқатар нақты талаптарды келтіреді:

Бақылаушылар күнделікті өмірде, соның ішінде әлеуметтік желіні пайдалану кезінде әрдайым қатаң саяси бейтараптықты сақтауы керек. Олар билікке, саяси партияларға, кандидаттарға немесе референдум мәселелеріне қатысты қандай да бір сенім мен артықшылық білдірмеуі немесе көрсетпеуі керек.

Сондай-ақ, бақылаушылар белгілі бір партияны немесе кандидатты қолдау ретінде қабылданатын кез-келген қызметті жүргізбеуі керек. Атап айтқанда, бақылаушыларға кез-келген партиялық рәміздерді, баннерлерді киюге немесе көрсетуге, сондай-ақ саяси партиялар мен кандидаттардан құнды заттарды қабылдауға тыйым салынады.

Саяси партияға қатыстылығы немесе сайлау тобына қатыстылығы аккредиттеуден бас тартуға негіз болып табылмайды. Алайда, сайлау алдындағы науқанға белсенді қатысуды жоспарлап отырған саяси партиялардың мүшелеріне немесе қызметкерлеріне бақылаушы мәртебесін алу үшін өтініш беруге тыйым салынады.

Сонымен қатар, Сайлау комиссиясы бақылаушылардың *арнайы мінез-құлық кодексін* сақтауын талап етеді. Бұл кодексі келесілерді ұйғарады:

- ▶ Ұлыбританияның заңдары мен мемлекеттік институттарына құрметпен қарау қажеттілігі;
- ▶ сайлаушылардың жеке тұлғаларының құпиясын сақтау;
- ▶ сайлау процесіне қандай да бір кедергі келтіруге тыйым салу, бақылаушының сәйкестендіру куәлігін пайдалану қажеттілігі; кәсібилік қағидаларын ұстану және басқа да талаптар.
- ▶ Комиссия аккредиттеген бақылаушылардың мыналарды байқауға құқығы бар:
  - ▶ Дауыс беруге арналған пошта бюллетеньдерін шығаруға және алуға;
  - ▶ Сайлау учаскелеріндегі дауыс беру барысына;
  - ▶ Тексеру және дауыстарды санау рәсіміне;

Есеп агенттері (Counting agents) сайлау кезінде *саяси партиялар мен кандидаттардың* мүддесін білдіреді. Есеп агентін кандидат немесе саяси партия тағайындайды. Есеп агенттерінің негізгі іс-әрекеттеріне мыналар жатады:

- ▶ есептеу процесін бақылайды және олардың дәл болуын қадағалайды;
- ▶ сайлау комиссиясының өкілдеріне күмәнді бюллетеньдерді көрсетеді;

► Сайлау жөніндегі уәкілдің бюллетеньді қабылдамау туралы шешіміне «қабылдамау келісілмеді» арнайы белгісі арқылы қарсы болуы мүмкін;

► Дауыс беруді есептеу тоқтатылған жағдайда Сайлау жөніндегі уәкілмен қатар дауыс беруге арналған жәшіктерді мөрлей алады.

ГЕРМАНИЯ. Германияның сайлау заңнамасында сайлауда бақылаушылардың болуы туралы нақты ережелер жоқ. Сонымен бірге, заңнамалық нормаларда сайлаудың қоғамдық сипаты Бундестагта да, Еуропалық Парламентте де сайлау рәсіміне қолданылатын қағида екенін айтылады [4].

Атап айтқанда, Сайлау туралы федералды заңның 31-бөлімінде *«дауыс беру жария болуы керек»* деп көрсетілген, ал Федералды Сайлау Ережесінің 54-бөлімінде *«дауыс беру кезінде, сондай-ақ сайлау нәтижелерін белгілеу және жариялау кезінде, егер сайлау процесін бұзбауға мүмкін болса, жұртшылыққа сайлау учаскесі қол жетімді болуы керек»* делінген.

Іс жүзінде, сайлау күні кез-келген адам сайлау учаскесінде қалуға және сайлау комиссиясы таңертең жиналған сәттен бастап сайлау нәтижелері туралы түпкілікті шешім қабылдағанға дейін дауыс беру процесін бақылауға құқылы. Бақылау үшін ерекшелік тек сайлаушылардың дауыс беру кабинасында өз таңдауын жүзеге асыру процесі болып табылады.

Осылайша, Германияда бақылаушылар үшін тіркеудің қажеті жоқ. Алайда, сайлау комиссиясы өз қалауы бойынша сайлау учаскесінен мінез-құлық ережелерін бұзатын бақылаушыларды шығаруға құқылы.

ЕҚЫҰ Миссиясының есебіне сәйкес, Сайлау туралы федералды заң мен Германияның федералды сайлау ережесінде «жария» терминінің анықтамалары жоқ. Сонымен қатар, заңнамаға сәйкес сайлау процесінің «жария сипаты» тек дауыс беру рәсіміне қолданылады. Заңнамада сайлау алдындағы науқандарды және сайлаудан кейінгі кезеңді бақылау процесі туралы нормалар жоқ.

Осылайша, сайлау процесін бақылаушылардың қызметі заңмен, қағидалармен және ережелермен, кейбір жағдайларда арнайы этикалық кодекстермен реттеледі, бірақ көбінесе бақылаушылардың қызметін реттеу жүйесі орталықтандырылмаған болып табылады.

Жақын шет елдер үшін заңды тұлғалардан көбінесе байқаушыларды партиялардан немесе кандидаттардан, үкіметтік емес ұйымдардан, БАҚ-тан және т. б. ұсыну тән.

РЕСЕЙ. Ресейдегі бақылаушының мәртебесі, құқықтары мен міндеттері «Ресей Федерациясы азаматтарының сайлау құқықтары мен референдумға қатысу құқығының негізгі кепілдіктері туралы» негізгі федералды заңмен белгіленеді және әртүрлі деңгейдегі сайлау мен референдумдарды өткізу туралы арнайы заңдармен нақтыланады [5].

Заңға сәйкес, бақылаушының негізгі міндеті дауыс беруді объективті түрде өткізуді, сайлаушылардың, референдумға қатысушылардың дауыстарын санауды қамтамасыз етуге, заңда белгіленген шарттар мен рәсімдерді бұзбай комиссиялардың хаттамаларын толтыруға ықпал ету болып табылады.

Заңнамаға сәйкес белсенді сайлау құқығына ие Ресей Федерациясының азаматы бақылаушы болып тағайындалуы мүмкін.

Бақылаушыларды төмендегілер тағайындайды:

- ▶ тіркелген кандидат немесе кандидаттың сенім білдірге тұлғасы;
- ▶ тіркелген кандидатты, тіркелген кандидаттарды ұсынған сайлау бірлестігі;

- ▶ кандидаттар тізімін тіркеген сайлау бірлестігі;

- ▶ Ресей Федерациясының Қоғамдық палатасы, Ресей Федерациясы субъектілерінің қоғамдық палаталары;

- ▶ референдум өткізу жөніндегі бастамашылқ топ, қоғамдық бірлестік (референдум деңгейіне сәйкес келетін деңгейде немесе одан да жоғары деңгейде құрылған және тіркелген);

- ▶ әлеуетті бақылаушының сәйкес БАҚ-пен еңбек шарты сайлау ресми тағайындалғанға дейін кемінде екі ай бұрын жасалған жағдайда БАҚ;

- ▶ Заңда өзге қоғамдық бірлестіктердің бақылаушыларды тағайындау мүмкіндігі көзделген.

Федералды заңға сәйкес, бақылаушыларды ұсынатын ұйымдар мен жеке тұлғаларды аккредиттеуді Ресей Федерациясының Орталық сайлау комиссиясы жүргізеді.

Ол үшін ұйымдар (партиялар, қоғамдық бірлестіктер, БАҚ және т.б.) және жеке тұлғалар (тіркелген кандидаттар) Ресей Федерациясының Орталық сайлау комиссиясына өздерінің құрылтайшылық және растайтын құжаттарының пакетін жіберуі керек. Сонымен қатар, олар Ресей Федерациясының Орталық сайлау комиссиясына бақылаушының тегі, аты және әкесінің аты, тұрғылықты мекенжайы, сайлау учаскесінің нөмірі, референдум учаскесі, бақылаушы жіберілетін комиссияның атауы көрсетілген бақылаушылардың тізімін ұсынуы керек.

Шетелдік (халықаралық) бақылаушылардың қызметі Ресей Федерациясының халықаралық шарттарымен, осы Федералдық заңмен, өзге де федералдық заңдармен реттеледі.

Шетелдік (халықаралық) бақылаушы өз қызметін дербес және тәуелсіз жүзеге асырады. Шетелдік (халықаралық) бақылаушының қызметін материалдық-қаржылық қамтамасыз ету бақылаушыны жіберген тараптың қаражаты есебінен немесе оның өз қаражаты есебінен жүзеге асырылады [6].

УКРАИНА. Украинада кандидаттардың, партиялардың және қоғамдық бірлестіктердің бақылаушыларының қызметі «Украина президентін сайлау туралы» Заңмен реттеледі [7].

Ресми бақылаушы болу үшін 18 жасқа толған Украинаның іс-әрекетке қабілетті азаматы болу керек. Бақылаушы болғысы келетін адам ұсыну субъектілерінің біріне өтініш білдіруі керек. Олар: (1) бақылаушыларға рұқсат алған қоғамдық ұйым. Заң сайлауды бақылау құқығын алу үшін жергілікті қоғамдық ұйымдардың жарғылары сайлауды бақылауды осындай ұйымның қызмет түрлерінің бірі ретінде анықтауы керек деп белгілейді. (2) Сайлауға кандидат ұсынған партия. (3) Президент қызметіне кандидат.

Округтік сайлау комиссиясында бақылаушыы тіркеу үшін: (1) қоғамдық ұйым басшысының қолын қойдырып, ресми байқаушыларды тіркеуге ұсыну; (2) байқаушының қоғамдық ұйымнан ресми бақылаушы болуға келісімі туралы өтініші қажет.

Бақылаушының құқығы мыналарды қамтиды:

- Учаскелік және округтік сайлау комитеттерінің мәжілістеріне (заң талаптарын сақтай отырып) қатысу (соның ішінде аумақтық сайлау округінде дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын белгілеу кезінде).

- Дауыс беру құпиясын бұзбай, фото, аудио және бейне түсірілімдерін жүргізу.

- Сайлау бюллетеньдерін сайлау комитетінің мүшелеріне беру кезінде, соның ішінде үйде дауыс беруді ұйымдастыру үшін және осындай дауыс беруді өткізу кезінде қатысу.

- Заң бұзушылықтарды жою үшін сайлау комиссиясына немесе сотқа арыз немесе шағым беру.

- Бюллетеньдерді беру туралы, дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын белгілеу туралы хаттамалардың көшірмелерін алу;

- Басқа құқықтарды іске асыру.

ЕҚЫҰ Миссиясының бағалауына сәйкес Украинада халықаралық бақылаушыларды аккредиттеу процесі жалпы алғанда инклюзивті

болып табылады, бұл ретте Украина билігі ЕҚЫҰ-ға мүше барлық елдерден және басқа да елдерден бақылаушыларды тартады.

Жалпы, жақын шет елдердің заңнамасы бақылаушылардың құқықтары мен міндеттерін нақты реттейді.

Түрлі елдерде сайлау процестеріне мониторинг жүргізу практикасы

Әлемдік аренада сайлауды бақылау институтының үнемі жетілдірілуі байқалады. Елдер үкіметтері мен азаматтық ұйымдар сайлау процестерін бақылаудың әртүрлі әдістері мен стратегияларын қолданады. Соңғы үрдістердің ішінде келесі аспектілерді көрсетуге болады:

- **Бақылаушыларды стратификациялау стратегиясын қолдану.** Айта кету керек, қоғамдық ұйымдар сайлауды бақылау процесіне азаматтардың барынша көп санын тартуға тырысады. Ол үшін бақылаушыларды әртүрлі санаттарға бөлу стратегиясы қолданылады. Мысалы, Ресейдегі А. Навальныйдың штабы өтініш білдірушілерге бақылаудың бірнеше түрін ұсынады [8]:

1. *Супербақылаушы* – бұл учаскеде күні бойы жұмыс істейтін және дауыстарды санауға қалатын адам. Бұл бақылаушыларда барлық қажетті нұсқаулықтар беріледі.

2. *Келуді қадағалаушы* – бұл бақылаушы учаскеге келген сайлаушыларды тіркейді. Бұл бақылаушыларға есептеуіш беріледі.

3. *Бейнебақылаушы* – бұл учаскелердегі бейнекамералар арқылы сайлаушылардың келуін қашықтықтан қадағалайтын бақылаушы. Атап өту керек, Ресей Президентінің сайлауында Сыбайлас жемқорлықпен күрес қорынан шамамен 33 мың бақылаушы қатысты. Бұл ретте, олардың жартысы учаскелердегі камералар арқылы онлайн режимде бұзушылықтарды тіркеді.

- **Дауыстарды параллель санау әдісін қолдану.** Параллельді санау механизмі сайлауды бақылаудың қуатты әдісі болып табылады. Бақылаушылар сайлау учаскелеріндегі дауыс беру және санау процестерін бақылайды, негізгі ақпаратты стандартты нысандарға жазады және нәтижелер туралы (әдетте телефон арқылы) деректерді жинау орталығына хабарлайды. Жылдам санау үйлестірушілері бұл ақпаратты сайлау процесінің жалпы сапасын бағалау және ресми сайлау нәтижелерін болжау немесе тексеру үшін пайдаланады.

2019 жылы Украинадағы президенттік және парламенттік сайлауда дауыстарды параллель санауды азаматтық сектор өкілдері де, сайлауға қатысушылардың штабтары да жүзеге асырды.

Президенттік және парламенттік сайлау барысында «Опора» (Тірек) азаматтық желісінің бақылаушылары сайлау барысы туралы ақпаратты жедел түрде орталық штабқа жіберді, онда мәліметтер өңделіп, жұртшылыққа хабарланды. Кандидат В.Зеленскийдің штабы, сондай-ақ оның «Слуга народа» (Халық қызметшісі) партиясы дауыстарды параллель санап, сайлаушылар сайлау күні бұзушылықтар туралы хабарлайтын сенім телефонын іске қосты.

• **Электронды бақылау әдістерін қолдану.** Қазіргі заманғы ақпараттық құралдар мен технологиялар кейбір қызмет түрлерін, соның ішінде сайлау өткізуге қоғамдық бақылауды сапалы жаңа деңгейге шығарады. Қазіргі сайлау науқандарының тәжірибесінде онлайн бақылау немесе онлайн-мониторинг сияқты құбылыс кең таралды.

Эстония сайлау учаскелерінде дәстүрлі дауыс берумен қатар, интернет-дауыс беру мүмкіндігін заңнамалық деңгейде бекіткен әлемдегі алғашқы елдердің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда сайлаудағы сайлаушылардың жартысына жуығы онлайн платформа арқылы қашықтықтан жұмылдырылады. Елдегі барлық басқа цифрлық қызметтер сияқты, интернет-дауыс беру жүйесі Эстонияның электрондық жеке куәліктерінің арқасында мүмкін болды, олар сандық қолтаңбаларды қолдана отырып, қауіпсіз, қашықтан аутентификацияны қамтамасыз етеді.

Дауыс беру рәсімінің ашықтығын ынталандыру мақсатында электрондық дауыс беру басталар алдында техникалық құралдарды міндетті түрде тестілеу жүргізіледі. Жоғарыда аталған комитеттің отырыстарын онлайн режимде міндетті түрде бейне сүйемелдеу көзделеді. Бұдан басқа, комитет сайлаушының нақты ерік білдіруін техникалық құралдармен тіркеу және беру рәсімдеріне ішкі аудитті жүзеге асырады.

Бақылаушылар Интернет-дауыс беруді өткізудің бүкіл технологиялық тізбегін қадағалауды жүзеге асыруға құқылы. ЕҚЫҰ сарапшыларының ұсынысы бойынша онлайн-дауыс беру рәсіміне бақылаушыларға сайлаушылар дауыстарын санаудың дұрыстығын қадағалауға және сайлаушылар тұлғаларын верификациялауға мүмкіндік беретін криптография құралдары енгізілді.

• **Әлеуметтік желілер мониторингін жүзеге асыру.** Халықтың әлеуметтік желілерді және онлайн-коммуникация әдістерін белсенді пайдалануы сайлаушылардың пікірін айла-шарғы жасау тұрғысынан виртуалды платформалардың мониторингі мәселелерін өзекті етті. Интернеттегі таңдамалы араласу құбылысы жаһандық

болып табылады. Бұл қалыптасқан демократияға да, өтпелі режимі бар елдерге де әсер етеді. Әлеуметтік желі платформалары сайлауға әсер етудің негізгі құралына айналды: олар саяси көзқарастар мен сенімдерді, сондай-ақ сайлаушылардың түпкілікті таңдауын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сайлауда айла-шарғы жасаудың негізгі тетіктері – жалған ақпарат, жеккөрушілік (hate-speech), сондай-ақ саяси жарнама.

Үкіметтің бастамалары, әдетте, сайлауды бақылаудың геосаяси аспектілеріне, атап айтқанда сыртқы қатысушылардың (мемлекеттік және мемлекеттік емес) ұлттық сайлауға әсерін болдырмауға бағытталған. Мысалы, Швецияда үкімет швед сайлауына қауіп төндіретін пікірлерді, соның ішінде сайлау учаскелеріне жоспарланған шабуылдарды анықтау үшін әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізді. Германия мен Францияда сайлау циклдары кезеңінде жалған ақпарат пен арандатуларды анықтау үшін боттар мен тролльдерге мониторинг жүргізу жүйесі жұмыс істейді.

Литва Үкіметі жасанды интеллект жүйесін қолданады, ол жалған ақпараттың ықтималдығы жоғары жаңалықтар мақалаларын автоматты түрде анықтайды. Чехияда Kremlin watch бастамасы жұмыс істейді, ол Чехияның интернет кеңістігін жалған ақпарат тұрғысынан қадағалайды.

Үкіметтік емес ұйымдар сайлау науқандарының мониторингін негізінен Facebook және Twitter платформаларында жүзеге асырады. Әлеуметтік желілер мониторингі үлкен ауқымды деректерді талдау қажеттілігін туғызады. Еуропа елдерінде азаматтық белсенділер жалған ақпараттың жоғары ықтималдығы бар жарияланымдарды анықтайды, содан кейін олар БАҚ-қа жіберіледі. Өз кезегінде журналистер мәлімдемелерді тексереді және көрсетілген фактілерді растайды немесе жоққа шығарады.

● **Карантин кезінде бақылауды жүзеге асыру.** COVID-19 пандемиясының таралуына байланысты әлемнің **50 жуық елі** ұлттық және жергілікті деңгейде **сайлау өткізуді кейінге қалдырды**. Сонымен қатар **әлемнің 18 елі** вирустың таралу жағдайына қарамастан ұлттық және жергілікті деңгейде **сайлау өткізді**.

Оңтүстік Кореяда 2020 жылғы сәуірдегі парламенттік сайлау кезінде пандемияның таралуын болдырмау үшін тиісті қауіпсіздік шаралары қабылданды: сайлаушылар учаскеге маскамен ғана жіберілді, кіреберісте сайлаушылардың температурасы өлшенді, қолдары зарарсыздандырылды, сонымен қатар бір рет қолданылатын қолғаптар берілді [9].

Қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету мақсатында 550 мыңға жуық адам, оның ішінде мемлекеттік қызметшілер мен әскери қызметшілер жұмылдырылды. Әскери қызметшілер бүкіл ел бойынша 14 мыңнан астам сайлау учаскелерін дезинфекциялады және сайлаушылар бір-біріне тым жақын болмауы үшін кемінде 1 метр аралықта күту сызықтарын белгіледі. Көрсетілген шарттар сақталған кезде сайлаушыларға бюллетеньдер және дауыс беруге арналған кабинаға кіруге рұқсат берілді.

Айта кету керек, температурасы 37,5 С-тан жоғары сайлаушылар дауыс беруді жүзеге асыру үшін бөлек жаққа жіберілді. Коронавирустан емделіп жатқан науқастарға бюллетеньдерін пошта арқылы жіберуге мүмкіндік берілді. Сонымен қатар, дауыс беру кабиналары коронавирустың жеңіл белгілері бар сайлаушылар тұратын тұрғын үй орталықтарына жақын жерде орнатылды.

Бақылаушылар сайлау барысын үнемі қадағалап отырды, бірақ оларға барлық жеке қорғаныс құралдары: арнайы костюмдер, маскалар, пластикалық көзілдіріктер, қолғаптар берілді.

Қорытынды

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, көптеген елдерде сайлауды бақылау институционализацияланған және нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Байқаушылардың рөлі дауыс беру барысын объективті қадағалау мен бақылау, сайлау науқанын өткізу шеңберінде айқындалған. Бақылаудың маңызды қағидаты бейтарап бақылауды жүзеге асыру және сайлау процесіне қатыспау қағидатын сақтау болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. International Election Observation Mission. United States of America, General Elections, 3 November 2020 Statement of Preliminary Findings and Conclusions. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/6/469437.pdf>
2. АҚШ түрлі штаттарында бақылаушылардың рөлін салыстырмалы талдау // National association of secretaries of State, 2016. URL: https://www.eac.gov/sites/default/files/eac_assets/1/28/state-laws-poll-watchers-challengers-0816.pdf
3. Electoral observation at United Kingdom elections and referendums// the Electoral Commission, 2018, 15 p.
4. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report. Elections to the Federal Parliament (Bundestag), 24 September 2017, 11 p.
5. «Ресей Федерациясы азаматтарының сайлау құқықтарының және референдумға қатысу құқығының негізгі кепілдіктер туралы» 12.06.2002 N 67-ФЗ Федералдық заңы

-
6. «Ресей Федерациясы Федералдық Жиналысы Мемлекеттік Думасының депутаттарын сайлау туралы» 2005 жылғы 18 мамырдағы N 51-ФЗ Федералдық заңы
  7. Украина Президентінің сайлауы туралы Украинаның 1999 жылғы 5 наурыздағы № 474-XIV Заңы
  8. Сайлауда қалай бақылаушы болады? URL: <https://shtab.navalny.com/hq/moskva/2579>
  9. Joseph Yi and Wondong Lee. After the 2020 Parliamentary Elections, What's Next for South Korean Politics? April 22, 2020. URL: <https://thediplomat.com/2020/04/after-the-2020-parliamentary-elections-whats-next-for-south-korean-politics/>